

Verpstė ir visata

Jonas VAIŠKŪNAS

(Tęsinys)

II dalis

Archajiškojo pasaulėvaizdžio atspindžiai
lietuviškų verpsčių puošyboje

Vertikali kosmoso struktūra.

Lietuviškose verpstėse koduojama pasaulio sąranga atspindi archajišką kosmoso struktūrą, tačiau ne geocentrinę, kaip teigė rusų verpstės tyręs B. Rybakovas, o daug archajiškesnę – pagrįstą horizontalaus pasaulio modelio sluoksniavimu vertikaloje „pasaulio medžio“ ašyje. Panašią kosmoso struktūrą galime matyti, pavyzdžiui, pasakų vaizdiniais grįstoje vengrų pasakotojo Lajošo Ami kosmografinėje schemoje (Erdész 1961, 332), finougrių šamaniškų būgnų dekore (28, 31 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 41, 43) (Haavio 1979, 322), Šiaurės Amerikos indėnų (Johnston 1997, 63) bei kitų tautų kosmogramose, vaizduojančiose kosmosą kaip daugiakštę struktūrą.

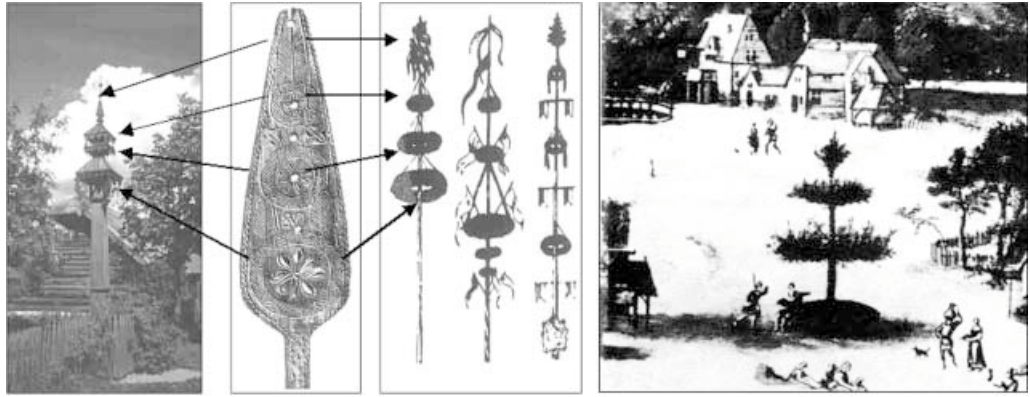
Nuomone, kad verpstė išreiškia pasaulio medžio idėją, patvirtina paukščių ir S pavidalo simbolių pasiskirstymo vertikaloje verpstės plokštumoje analizė. Kaip jau minėta, su dangiška erdve siejami paukščiai dažniau ir vaizduojami verpstės viršuje, o S pavidalo simboliai, siejami su žalčiais ar gyvatėmis, dažniau sutinkami verpstės apačioje bei vidury. Neretai per visą verpstės plokštumą tiesiog išraižomas visas sferas praugantis mitinis medis ar augalas.¹ Verpstės vertikaloje ašyje – ant „pasaulio medžio“ išdėstomi 3 pagrindiniai kosmoso lygmenys: Žemė, Dangus, Dausos. Nors verpstėje vaizduojamas vertikalus kosmoso pjūvis, tačiau atskiros kosminės sferos jame detalizuojamos, pateikiant kiekvienos jų horizontaliuosius, o ne vertikaliuosius pjūvius (skritulius), kaip to reikalautų bendra kosmoso vertikalaus pjūvio logika. Atskirais atvejais, kaip matėme, horizontalus kosminės sferos pjūvis (ASŽ) gali būti derinamas su vertikaliu (pav. 18 – žr. Vaiškūnas 2005, 37).² Retkarčiais pasitaiko visos kosmoso struktūros vaizdavimas vien tik iš profilio, t. y.

vien tik per vertikalus pjūvį.³ Susidaro išpūdis, kad derinant įvairius pjūvius siekiama detaliau ir vaizdžiau išreikšti įsivaizduojamą kosmoso sandarą. Toks kosmoso sferų pjūvių derinimas neturėtų stebinti, juk ir šiuolaikinio žemės rutulio – gaublio detalus paviršiaus vaizdavimas plokštumoje pagrįstas žemės rutulio dalijimu į 2 pusrutulius plokštumoje, pateikiamus kaip dviejų skritulių kompozicija (29: 1 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 42).

Verpstes pakeitusiose prieverpstėse⁴ matoma analogiška verpstėms dekoru struktūra. Prieverpsčių drožyboje naudota kiauraraščio technika jose vaizduojamus simbolius dar lengviau įskaitomus. Labiausiai paplitusios 2-jų skritulių prieverpstės. Mažesni prieverpsčių plokštumos matmenys dažniausiai gaunami trečiąjį, viršutinį, verpstėms būdingą skritulį redukuojant iki nedidelio geometrinio motyvo – simbolinio rombo, žvaigždės, augalo ir t. t. (26: 2 pav.; 16: 1–3 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 41, 36). Tokiu būdu su Rojaus, Dausų sfera siejamas motyvas prieverpstėse suminiatiūrinamas, tačiau visiškai neišnyksta. Sudėtingesnė prieverpsčių drožybos technika, kita vertus, neretai palengvina ir jų simbolių įskaitomumą. Ypač tai pasakytina apie S pavidalo simbolius – „žalčius“. Verpstėse akivaizdžiai matome juos jungiant vieną su kitu du skritulius – 2 kosmines sferas – žemę ir dangų.⁵ Šių „žalčių“ sugretinimas su verpsčių ir prieverpsčių vandens meandrais, jungiančiais tas pačias 2 kosmoso sferas (26: 1, 2, 5 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 41), leidžia juos sieti su lietuviams ir latviams būdinga mitine vandens apytakos tarp žemės ir dangaus samprata.⁶ Vaivorykštės įsivaizdavimas vandenį siurbiančia gyvate laikomas labai archajišku ir yra paplitęs visoje Azijoje, Afrikoje, Centrinėje bei Pietų Amerikoje (Иванов 1987). Ir iki šiol kai kurių Lietuvos kaimo žmonių įsitikinimu vandenį iš žemės telkinių į dangų „siurbia, straubia“ *straubliu, siurbliu, smaku* vadinama vaivorykštė (Tumėnas 2002, 143). Tai dar vienas patvirtinimas, kad tarp dangaus ir žemės skritulių verpstėse ir prieverpstėse vaizduojama būtent mitinė gyvatė ar žaltys. Kadangi žalčių, kaip tarpininkų tarp dangaus ir žemės, vaidmuo lietuvių tikėjimuose neabejotinas (žr. Tumėnas 2002,

208–211), tai žalčio simbolio padėtis verpstėse savo ruožtu tampa papildomu svariu įrodymu verpsčių skritulius simbolizuojant būtent atitinkamas kosmoso sferas.

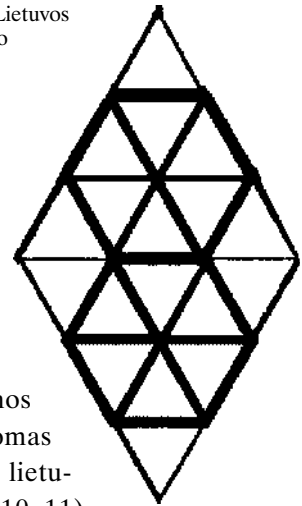
Papildomų įrodymų, kad verpstės ir prieverpstės geometrinių dekoru elementų visumoje koduojamas būtent pasaulio modelis, teikia ir prieverpstėse pasirodantys kai kurie nestandartiniai motyvai (30 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 43). Darant prielaidą, kad tokie prieverpsčių dekorai galėjo atsirasti drožėjui modernizuojant, t. y. šiuolaikiškesniu, suprantamesniu vaizdu persakant senųjų simbolinių ornamentinių motyvų pagrindinę idėją (o tai visai realu, nes lietuviškų verpsčių puošyba pasižymi ypatingu motyvų konservatyvumu), galima tikėtis jų sampratos dėka dar labiau priartėti prie užmirštos senųjų verpsčių simbolių prasmės. Iš tokių prieverpsčių su nestandartiniais dekoru motyvais paminėsiu dvi. Pirmoji prieverpstė saugoma Čiurlionio dailės muziejuje (30: 1 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 43) (MD 199). Joje pavaizduotas kalnas, laikomas milžiniškos žuvies. Iš kalno į dangų stiebiasi medis. Medžio viršūnėje – krikščioniški simboliai: širdis ir dviejų paukščių laikomas vainikas. Iš dešinės medžio pusės – į gervę ar pelikaną panašus paukštis. Abipus medžio pavaizduota po dvi kalną su dangumi jungiančias S pavidalo figūras. Visas šis siužetas – neabejotina kosmograma.

33 pav. (iš kairės į dešinę): stogastulpis (Lietuvos liaudies buities muziejus, 1988, S. Lovčiko nuotrauka); verpstė (MD, 81); „gegužės medis“ iš Vokietijos (Gimbutienė 1994, 138 pav.); dekoratyvinis medis, L. Gaselo paveikslo (1548) fragmentas (Gimbutienė 1994, 136 pav.).

34 pav.: verpstė su virš stalo kabančiu „sodo reketuko“ atvaizdu (UKM, 30).

35 pav.: šiaudų „sodo“ profilis.

Kosmologinis žuvies laikomos Žemės motyvas plačiai žinomas įvairioms tautoms, tarp jų ir lietuviams (Laurinkienė 2002, 10–11).

Akivaizdus požeminio pasaulio vaizdavimas apatinėje verpstės dalyje patvirtina jau anksčiau mūsų padarytą išvadą, kad kai kurių verpsčių apatinėje dalyje (po apatiniu skrituliu) gali būti vaizduojami požeminio pasaulio motyvai. Žemės kalną laikanti žuvis pati remiasi į savotišką dėžę, kurią vėlgi laiko į išsiritusią gyvatę panaši būtybė. Toks požeminio pasaulio vaizdas išties gali būti gretinamas su kai kurių verpsčių galvos apatinės dalies ornamentiniais motyvais.⁷

Antroje prieverpstėje (PK 134) taip pat vaizduojamas kalnas, tik ant jo viršūnės vietoj medžio – stulpas (30: 2 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 43). Stulpas remia virš jo esantį didelį spinduliuojantį 8 stipinų ratą. Kalnas remiasi ant dviejų trikampių atramų. Šalia kalno išraižytas gyvenamojo namo atvaizdas aiškiai nurodo šiame lygyje esant žmogaus gyvenamą erdvę. Abipus stulpo pavaizduoti Saulė ir Mėnulis. Didysis spinduliuojantis ratas, atitinkantis verpsčių ASŽ, čia aiškiai siejasi su švytinčiu dangaus skliautu. Tokiu atveju stulpas gali būti suprantamas kaip dangaus skliauto atrama. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad stulpas vaizduojamas su stogeliu

viršuje ir primena stogastulpį. Taigi verpstę dekoravęs meistras, iš visko sprendžiant, visai sąmoningai čia išpjaustė būtent kosminę ašį simbolizuojantį stulpą.⁸ Šiuo požiūriu ir Rasos šventės ratuose, kalvos viršūnėje iškeliamuose ant karčių, kuriuose priimta matyti tik saulės simbolį, galima būtų išvelgti platesnę prasmę – pasaulio stulpo, laikančio dangaus skliautą, įvaizdį.⁹ Analogišką prasmę galima būtų priskirti ir gandravidžiui – medžiui su į viršūnę įkeltu ratu. Panašią nuomonę slavų etnografinės medžiagos pagrindu pateikia rusų mokslininkės T. Agapkina ir L. Vinogradova, nurodydamos, kad „ant aukštos karties iškeltas tekinis žymėjo reikšmingiausius metinio švenčių ciklo momentus (Užgavėnes, Kupolines ir kt.) ir sociumo ritualinį centrą, o bendriausia prasme šis simbolis siejosi su universaliu pasaulio medžio vaizdiniu ir būdavo įkūnijamas ritualiniu medžiu” (Агапкина, Виноградова 1999, 534).

Pasaulio medžio simbolika ypač ryški kai kuriose kiauropjūviu puoštose prieverpstėse. Verpsčių ir prieverpsčių plokštuma kai kada tiesiog paverčiama egzotiškų augalų siluetais su juose įkomponuotais skrituliais.¹⁰ Tad nenuostabu, kad nemažų panašumų galima pastebėti tarp verpsčių bei prieverpsčių dekoro ir apeiginių dirbtinių medžių formų bei konstrukcijų slavų, vokiečių, indų, japonų tradicijose (32 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 44; pav. 33). Pavyzdžiui, tapačią verpstės puošybą simboliką galima aptikti japonų tradicinės religijos – šinto apeigose naudojamo dirbtinio ritualinio medžio struktūroje. Tik čia susiduriame ne su plokščiu, o su stereometriniu pasaulio medžio struktūros vaizdu: horizontaliais pjūviais galima išskirti apatinį skritulį – žemę, medį juosiančią virvę – gyvatę (tarpinę erdvę), antrą skritulį – dangų ir natūralų medį viršuje, kurį galima sieti su mūsų Dausas atitinkančia aukščiausia kosmoso sfera (32 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 44). Dirbtiniai vokiečių gegužės medžiai, sudaryti iš vertikalioje ašyje išdėstytų kelių ratų (vainikų), tiesiogiai asocijuojasi su verpstės galvos vertikalioje plokštumoje išraižytais skrituliais. Virš minėtų japonų ir vokiečių medžio skritulių neretai iškeliami papildomi miniatiūriniai medeliai savo ruožtu primena verpsčių ir prieverpsčių viršutinės dalies miniatiūrinius geometrinius ženklus. Akivaizdu, kad ant vertikalios ašies dėstomi ratai, vainikai išreiškia archajišką pasaulio medžio struktūrą. Pavyzdžiui, „Rigvedoje” žemė ir dangus tiesiog lyginami su dviem ratais, užmautais ant vienos ašies galų (X.89.4), o kitoje vietoje minimi 3 ir 6 visatos matmenys:

*Po tris lakioja katilus.
Šeši pasauliai visata,
Taip pat visi eilivimai –
Priklauso Jamai visa tai (X.14, 16).¹¹*

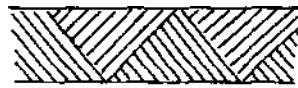
„Trys katilai” čia greičiausiai – visatos vertikalios modelio 3 sferos,¹² o „šeši pasauliai” – horizontalią visatos erdvę struktūruojančios 6 pasaulio šalys.

Verpstės plokštumoje grafiškai perteikiamo kosmoso erdvinį atitikmenį galime išvelgti ir lietuviškų stogastulpių sandaroje. Juose S pavidalo figūrų laikomas stogelis (galintis būti ketur-, šešia-, aštuonia-, dvylikašonių, tiesiog daugiašonių ar apvalių), prilygintinas S figūrų laikomam skrituliui verpstėse ir mūsų rekonstruojamame kosmologiniame modelyje, atitinka dangaus skliautą. Stogastulpių stogelis gali būti laikomas ir dviejų S figūrų (kaip verpstėse ir prieverpstėse) arba 4-ių. Norint tiksliau nustatyti S figūrų pasiskirstymą erdviniame kosmoso modelyje, reikėtų šiuo požiūriu idėmiau patyrinti stogastulpių ir kitos liaudies mažosios architektūros sandarą. Šiuo metu galima tik spėti įsivaizdavus, jog švytintį dangaus skliautą laiko 2 arba 4 su pasaulio šalimis siejami „žalčiai”.¹³ Trijų aukštų stogastulpį šiuo atžvilgiu galima laikyti erdviniu trijų skritulių verpstės atitikmeniu (33 pav.). Panašią sandarą turi ir vestuvinis pyragas (karvojus) su į jį įbestu apeiginiu medžiu. Karvojai, kaip ir stogastulpiai, gali būti trijų aukštų, pavyzdžiui, bulgarų vestuvėms papuoštas vestuvinis medelis (sodas) buvo įbedamas į 3 vieną ant kito uždėtus karvojus (Иванова, Маркова 1988, 146).¹⁴ Stogastulpių su vienu stogeliu atveju, stogeliui simbolizuojant dangaus skliautą, žemei greičiausiai atstovauja pats tikros žemės paviršius, į kurį stogastulpis remiasi ir, galimas daiktas, apeigų dalyviai, išsirikavę ratu aplink šį pasaulio stulpą. Dangaus dievybę čia galbūt žymi ir su Dausomis gali būti siejamas virš stogelio (dangaus skliauto) esantis figūrinis stulpelis, taip pat virš jo vaizduojami dangaus šviesuliai: mėnulis, saulė, žvaigždės (33 pav.). Vertikalų kosmoso sferų pjūvį atspindi ir daugiakryžių kryžių bei geležinių kulto, memorialinių paminklų konstrukcija.

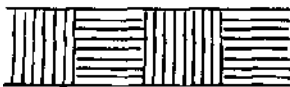
Stogastulpio stogeliui tiek savo konstrukcija, tiek prasme gali būti artimas daugiakampis šiaudinis rektukas (kartais keičiamas išpuošta eglutės viršūne¹⁵), kabinamas virš apeiginio stalo ir vadinamas *sodu*, *dangumi*, *pasauliu*, *rojumi* etc. Šis papuošalas greičiausiai bus sudaręs vieną simbolinę visumą su apeiginiu stalu. Antai apie Panevėžį pats vestuvių apeiginis stalas buvo vadinamas *sodu* ir įrengiamas taip: aplink stalą susėdu-

sios moterys vaizdavo *tvora*, kampuose sėdintys vyrai – *stulpus*, ant stalo stovintis dubuo su vandeniu – *ežerą*, staltiesė – *pievas*, virš stalo pakabintas papuošalas iš šiaudų – *dangų* (LTR 1577/441/; Slaviūnas 1955, 582; Vaiškūnas 1992b, 26–30). Stalas čia atitiktų pasaulio šalių atžvilgiu orientuotą žemę su pievomis ir vandenimis, o šiaudinis papuošalas, „sodas“, – dangų, dangaus skliautą ir Dausas virš jo. Panašūs apeiginiai stalai žinomi ir kitoms pasaulio tautoms. Pavyzdžiui, Jukatano pusiasalyje Centrinėje Amerikoje gyvenantys majų palikuonys apeigoms rengia stalą altorių *ka'an'če'*, kurį maldose vadina „pasauliu“ (Sosa 1989, 139–140). Japonai budistai mirusiųjų protėvių atminimui skirtos didžiosios vasaros šventės *O-bon* proga įrengia stalą altorių, skirtą tuomet sugrižtančioms vėlėms (Egenter 2001, 23 pav.). Sprendžiant iš istorinių šaltinių, apeiginiai stalai altoriai seniau buvo plačiai naudojami ir Lietuvoje, antai S. Rostowskis 1768 m. mini mirusiųjų garbei rengiamas vaisės, kurias liaudis vadina „stalų kėlimu“, *Kielimey stalu* (Vyšniauskaitė 1994, 113). Šiuo požiūriu labai įdomi yra verpstė UKM 30, kurioje galima išvelgti būtent stalo ir virš jo kabančio sodo – reketuko, nusėto žvaigždėmis, kontūrus¹⁶ (34 pav.). Kita vertus, rombinio arba, tiksliau, pagrindais sujungtų dviejų piramidžių pavidalo sodo profilyje galima išvelgti ir kelių šešiakampių segmentinių žvaigždžių kompoziciją (35 pav.).

Verpstėje vaizduojama pasaulio struktūra išreiškiamą lakoniška simboliškai dviejų arba trijų ratų vertikalia kompozicija. Žemės, Dangaus ir Dausų skrituliai (ratai), suverti ant vienos Pasaulio medžio ašies ir apsupti kosminių vandenų, atspindi senojo baltų pasaulėvaizdžio esmę.¹⁷ Požemio sferos motyvai, kaip minėjome, nors ir pasirodo verpstės plokštumoje, tačiau nėra akcentuojami ir nesudaro savarankiško skritulio (išimtis – negausūs keturių skritulių verpsčių pavyzdžiai ir verpstės su papildomu skrituliu ant koto). Prie trijų

1.

2.

36 pav.: verpėja, senovės Babilonas, X–IX a. pr. m. e. (Кленгель-Брандт 1979, 84).

37 pav.: Ieva su verpste, freska Bledlow bažnyčioje Bekingemšyre, Anglija, 1300 m. (T. Marshallo nuotrauka, <<http://www.paintedchurch.org/bledlow.html>>).

38 pav.: pynimo ornamento motyvas molinių verpstukų smagračių dekore (Čepaitienė 2001, 46 pav.).

verpstėse būdingai vaizduojamų sferų prijungę dar požemio sferą, gautume keturaukštę kosmoso struktūrą: Požemis – Žemė – Dangus – Dausos (PŽDD). Kyla pagunda šią keturnarę kosmoso struktūrą palyginti su istoriniuose šaltiniuose minimu lietuvių dievų ketvertu (vardijame nekeičiant paminėjimo tvarkos): *Andajus*, *Perkūnas*, *Žvorūna*, *Televelis* (BRMŠ I 268). *Andajus* tad būtų virš dangaus skliauto (Dausose) lokalizuojamas dievas, *Perkūnas* – dangaus paskliautėje (oro erdvėje), *Žvorūna* – ant žemės, *Televelis* – po žeme. Toks paskirstymas iš esmės atitinka mitologų rekonstruojamas šių dievų funkcijas.

Vis dėlto, nors tokia keturnarė struktūra kartkartėmis ir pasitaiko, verpsčių dekore ją akivaizdžiai nurungia trinarė struktūra: Žemė – Dangus – Dausos (ŽDD). Dar daugiau, prie verpstės, kurios pakeičia verpstes, pastebima tendencija ŽDD schemą redukuoti – trečiosios, Dausų sferos sąskaita – į dviauksnę struktūrą: Žemė – Dangus (ŽD).¹⁸ Taigi verpsčių ir prie verpsčių dekore kosmoso struktūros įvaizdis kinta tokia linkme: PŽDD > ŽDD > ŽD. Žinoma, remiantis vien verpsčių ir prie verpsčių dekoro duomenimis per drąsu būtų teigti, kad būtent tokia kryptimi vyko visos senosios kosmologinės sistemos redukcija. Greičiausiai verpsčių puošybos atveju pagrindine atsekamų dekoro pokyčių priežastimi buvo verpstės matmenų mažėjimas: atsiradus tobulesnei verpimo technikai (verpimo rateliui),

39 pav.: verpėja su verpste ir verpstuku (Gyvosios archeologijos dienos, Kernavė, 2003 m., R. Lauciaus nuotrauka).

verpstė transformuojasi į prieverpstę. Nors tokia pasaulėvaizdžio kaitos kryptis yra visai tikėtina. Šiandienėje „kasdienėje“, „sveiku protu“ grindžiamoje pasaulėžiūroje kaip tik ir mąstome dvinarės regimos opozicijos Žemė – Dangus ribose. Struktūrinį Požemio sandą ištrynė didieji geografiniai atradimai, o Dausų, arba Rojaus, sferą visai baigia redukuoti šiuolaikinės astronomijos žinios bei praktinis kosminės erdvės įsisavinimas. Taigi dėl tos pat technologinės pažangos, dėl kurios verpstės pakeitė verpimo rateliai bei prieverpstės, „anapusiniai“ Požemio ir Dausų lygmenys iš kitados pakankamai realių keturaukščio kosmoso (PŽDD) sričių savo ruožtu virsta vien poetine alegorija.

Horizontali kosmoso struktūra.

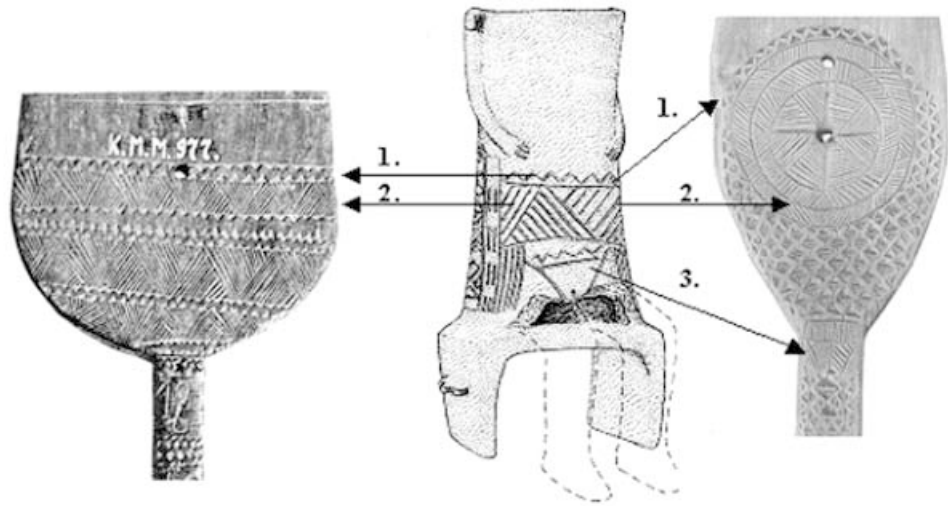
Kitas įdomus verpsčių dekoru pagrindu atkuriamo, pagal pasaulio medžio principus organizuoto pasaulėvaizdžio klausimas – koku būdu ir kokia tvarka buvo klasifikuojama jo horizontaliosios plokštumos struktūra. Šios struktūros aiškinimuisi, žinoma, vien verpsčių teikiamos informacijos nepakanka. Čia neturime galimybės nukrypti į šios įdomios problemos sprendimą pasitelkiant platesnę etnografinę, tautosakinę ir mitologinę medžiagą, tad apsiribosime tik kai kuriais samprotavimais, neišsėtinančiais iš verpsčių dekoru tyrimo rėmų.

Kosmologinė horizontalios plokštumos klasifikacija pagal pasaulio šalis, pagrįsta vertikalios pasaulio medžio projekcija, baltiškoje pasaulėžiūroje plačiausiai nagrinėta N. Vėliaus (Vėlius 1983). Horizontaliojo baltų pasaulio modelio pagrindu jis laikė vertikalios kosmoso struktūros projekciją rytų–vakarų kryptimi. Tačiau, sprendžiant iš kai kurių faktų, šiaurės–pietų kryptis irgi turėjo būti ne mažiau kosmologiškai reikšminga. Apie tai galima spręsti, pavyzdžiui, iš tautosakinių paliudijimų mitinių Dausų kryptį rodant Paukščių taką, nusidriekusį iš šiaurės į pietus. Svarbus faktas, grindžiantis šiaurės–pietų krypties kosmologinę svarbą, yra ir J. F. R. Rivijaus aprašomos Vilniaus Perkūno šventyklos pagrindinės ašies orientacija šia kryptimi. Ypač reikšminga tai, kad pirmosios katedros vietoje atkuriant Perkūno šventyklą, krikščioniška rytų–vakarų statinio orientacija buvo pakeista (!) į šiaurės–pietų kryptį: įėjimas – šiaurėje, altana su Perkūno stabu – pietuose (BRMŠ II, 464–466; Urbanavičius 1987, 54–55). Taigi turimi faktai leidžia kalbėti apie abu galimus baltiško pasaulio medžio horizontaliosios projekcijos atvejus: 1) R–V: dangus, viršus ir t. t. – rytai; požemis, apačia ir

t. t. – vakarai; 2) P–Š: dangus, viršus ir t. t. – pietūs; požemis, apačia ir t. t. – šiaurė. Horizontalios plokštumos kosmologinė klasifikacija galėjo įvairuoti skirtingais istoriniais laikotarpiais ir skirtingose baltų gentyse. Vienos ar kitos kosmologinės struktūros vyravimą galėjo lemti įvairios aplinkybės, tačiau verpsčių dekoru pagrindu rekonstruojamas pasaulėvaizdis, paremtas saulės paros ir metų ciklų projekcijomis, bylotų veikiau apie P–Š modelio aktualizavimą. Šiame

modelyje pasaulio medžio viršūnė – Dausos, kaip virš saulės kelio esanti užpasaulinė erdvė, turėtų būti projektuojama vienareikšmiai fiksuojamos saulės kulminacijos, t. y. pietų krypties atžvilgiu, o požeminis pasaulis tuomet atsidurtų šiaurėje. Vakarų–rytų kryptis šioje sistemoje galėjo būti suvokiama kaip dinamiška, kintanti dėl saulės tekėjimo ir laidos azimutų kaitos. Panašias išvadas priėjo ir D. Vaitkevičienė, semiotinės analizės metodu nagrinėdama lietuvių ir latvių mitinę ugnies temą (Vaitkevičienė 2001, 119–156).

Gilinantis į horizontalios plokštumos kosmologiją, svarbu neužkibti ant stereotipų „kabluko“ – išvengti pagundos į praeitį perkelti šiuolaikinę geometrinę horizontalios plokštumos sampratą. Verpsčių simbolių analizė, etnografiniai duomenys bei lyginamoji medžiaga leidžia teigti, kad regimasis horizontas galėjo būti dalijamas į tam tikrus sektorius, o ne apibrėžiamas aplink fiksuotas kryptis, kaip tai daroma dabar (plg. cituotus Juodojo Elnio žodžius: „Rato centre augo žydintis medis, / Kurį maitino keturi apskritimo ketvirčiai. / Rytai nešė taiką ir šviesą, / Pietūs – šilumą, / Vakarai – lietu, / Šiaurė – šaltį ir stiprų vėją...“). Kraštinių Saulės tekėjimo ir laidos azimutų praktinis reikšmingumas senųjų kultūrų kalendorinių skaičiavimų reikmėms savaime formavo rytų ir vakarų ne kaip taškų ant horizonto, o kaip horizonto sektorių sampratą. Tuo pačiu ir likusios dvi, pietų–šiaurės kryptis atitinkančios, horizonto pusės turėjo būti suvokiamos kaip sektoriai. Toks horizontalios erdvės dalijimas būdingas, pavyzdžiui, dabartiniams majų palikuonims, gyvenantiems Jukatano pusiasalyje Centrinėje Amerikoje. Pasaulis jų nu-

40 pav.: paralelės tarp „suartos žemės“ motyvo verpstėse ir sėdinčios moters pavidalo vazos (V tūkst. pr. m. e., Tisos kultūra, Vengrija) ornamentikos: 1) vandens bangos; 2) suarta žemė; 3) vulva (CMD, 70; UKM, 34a; Gimbutienė 1996, 19 pav. 1).

sakomas kaip horizontali kvadratinė plokštuma, kurios 4 „kampai“ atitinka kraštinius Saulės tekėjimo ir laidos azimutus, o 4 kraštines – keturias pasaulio šalis (Sosa 1989, 132). Beje, pats lietuviškas „pasaulio šalies“ terminas irgi aktualizuoja daugiau srities, sektoriaus nei vienakrypčio vektoriaus ar fiksuoto taško vaizdinį.

Kita vertus, rytų–vakarų projekcija pagrįstą modelį galima spėti buvus archajiškesnį už šiaurės–pietų. Tokią prielaidą kelti leistų kai kurių tyrinėtojų duomenys esą miškingų vietovių gyventojams bei kitoms pakankamai uždaroms tradicinėms visuomenėms pagrindiniu topografinės erdvės orientyru galėjo būti vietos reljefo ypatumai (upių tekėjimo kryptis, slėnių bei kalvų padėtis ir pan.), o ne saulės judėjimo projekcijomis pagrįstos pasaulio šalys, kaip dabar visuotinai įprasta manyti (Постников 1986, 165; Egenter 1989). Tikėtina, kad kai kurios baltų gentys tam tikru laikotarpiu galėjo akcentuoti būtent rytų–vakarų kryptį. Nesant sisteminių lietuvių kosmologijos tyrimų, sunku ką nors tikslesnio tuo klausimu pasakyti. Nemažai vertingų žinių čia galėtų suteikti archeologinės medžiagos analizė: laidojimo paminklų, įvairių statinių orientacija, archeologinių gyvenviečių bei archeologinių kompleksų išplanavimo tyrimai.

Verpstė ir verpimas: darbas ir ritualas

Verpstėje įžvelgus kosmoso struktūros miniatiūrą, reikia atkreipti dėmesį ir į pačios verpstės svarbą liaudies papročiuose ir apeigose. Viduramžiais verpstė buvo toks pat svarbus moters atributas kaip kad vualis ar nuometas. Mergina ar moteris, neturinti verpstės, buvo

laikoma nieko neverta tingine. Verpstę nuo senų senovės buvus svarbiu moteriškumo simboliu liudija kad ir tokie hetitų kario priesaikos žodžiai: „Tepavirsta moterimis tie vyrai, kurie sulaužys priesaiką, teapsivelka moteriškais rūbais ir tepaima vietoj ginklo verpstę ir veidrodį“ (Zamarovskis 1969, 218).¹⁹ Verpstė bei verpstukas buvo svarbūs ritualiniai atributai daugelio pasaulio tautų vestuvių ir gimtinių apeigose (36 pav.). Ant verpstės, verpstuko arba šukų rytų slavai nupjauzdavo naujagimės virkštelę. O naujagimiui tai atlikdavo ant kirvio (Павлова, Толстой 1995, 340). Greičiausiai tuo buvo siekiama pabrėžti gimusiojo lyčiai būdingas savybes. Actekų pribuvėja ketvirtą dieną po gimimo, atlikdama apeiginį vaiko apiprausimą, naujagimei mergaitei po nendrių kilimu, ant kurio statydavo molinę vonelę, dėdavo pintinę, šluotą ir verpstę su verpstuku, o naujagimiui berniukui virš vonelės su vandeniu kabindavo skydą ir strėles (Carrasco, Sessions 1998, 95–99). Anglijos rytuose iki šiol išliko sąvoka *distaff side*, pažodžiui ‘verpstės pusė’, reiškianti giminystę iš motinos pusės, moterišką liniją genealogijoje. To pagrindas, matyt, bus žinomas paprotys dukrai paveldėti verpstę iš savo mamos ar senelės. O mūsų krašte ir pati verpstė kai kur vadinta *panele* (Kairiūkštytė 1970, 105). Be to, verpstukai, verpstukų smagračiai buvo laikomi svarbia moters įkapių dalimi (žr. Vaitkunskienė 1992, 44–47). Taigi verpstė ir verpstukas lydėjo moterį nuo jos gyvenimo pradžios iki mirties.

Atskirai pažymėtinas ir verpstuko apeiginis vaidmuo. Pavyzdžiui, juodkalnietėms verpėjoms verpiant būdavo draudžiama verpstuku paliesti vyrą, nes tada jam gimtų tikrai mergaitės; serbai užsitęsusio gimdymo metu per gimdyvės marškinius prakišdavo kirvį arba verpstuką, tardami: „Jei tu esi vyriškos lyties, imk kirvį, jei moteriškos – imk verpstuką“. Serbės, prieš sodindamos vištą ant kiaušinių, „maišydavo“ juos verpstuku tam, kad būtų daugiau vištyčių nei gaidžiukų. Visas apeigas su verpstuku atlikdavo moterys (Павлова, Толстой 1995, 340–341).

Įvairiose pasaulio mitologijose dievybės, lemiančios gimstančiajam likimą ir, be kita ko, prižiūrinčios šeimyninį gyvenimą, įsivaizduojamos būtent moterimis su verpste ir verpstuku rankose. Graikų likimo deivės moiros, romėnų parkos, skandinavų nornos, rytų romanų ursitoaros vaizduotos verpiančios žmogaus likimo siūlą. T. Narbuto ir L. Jucevičiaus liudijimais, lietuviams taip pat buvo žinoma deivė, verpianti žmogaus gyvenimo siūlą: T. Narbutas ją vadino tiesiog *Verpėja*, o L. Jucevičius – *Verpiančioji* (Narbutas 1992, 101–102; Jucevičius 1959, 82; LM I, 175).²⁰ Verpėjomis vaizduojamos

ir mūsų laumės, kurių pati išvaizda (grožis, didelės krūties, ilgi plaukai) pabrėžia jų moteriškumą (Vėlius 1977, 94–95, 97–98). Šiame kontekste verpimo veiksmas iškeliamas kaip kosmologinis aktas, paaiškinantis gyvybės atsiradimo, žmogaus gyvenimo kokybės ir viso gyvenimo kelio dieviškąjį determinuotumą. Antra vertus, verpimas buvo laikomas ir viso kosmoso sąrangos bei jo dinamikos provaizdžiu. Prisiminkime Platono („Valsitybė“, X 616 c–e, 617 b–c) perpasakotą graikų mitą apie deivę Anankę, likimo deivių moirų motiną, tarp savo kelių sukančią verpstuką, kurio ašis prilgsta pasaulio ašiai. Beveik po pusantro tūkstančio metų, 1029 m., Al-Biruni vėl rašė: „Kas yra dangaus sfera? Tai apvalus kūnas, judantis savo erdvėje. [...] Ji vadinama sfera, nes jos judėjimas panašus į verpstės verpstuko judėjimą“ (Розенфельд 1975, 208).

Verpstė, kaip pasaulio medis, apjungiantis priešingas kosmoso dalis į vieningą sistemą bei atspindintis jo vienybės esmę, asocijavosi ir su sėkminga priešingų lyčių jungtimi, šiuo atveju reikšdamasis kaip gyvybės medis (Vaiškūnas 1992b, 29). Tai leidžia suprasti, kodėl verpstės ir kiti su pasaulio medžio idėja susiję simboliai vaidino svarbų vaidmenį daugelio Europos tautų piršlybų ir vestuvių papročiuose bei apeigose. Net bibliinių Adomo ir Ievos ikonografijoje žmonijos pradininkė neretai vaizduojama su verpste. Turint omeny stereotipą „Adomas ir Ieva prie rojaus medžio“, verpstė savaime asocijuojasi su medžiu, tampa savotišku rojaus medžio atstovu žemėje (37 pav.). Tad suprantama, kodėl slavų vestuvių tradicijose ritualinio medžio atmaina – apeiginė vestuvių vėliava kartais buvo daroma iš papuoštos verpstės (Гура 1999, 345).²¹

Visa, kas pasakyta, leidžia suvokti verpstės naudojimą vestuvių apeigose. Dar antikiniais laikais iškilmingų vestuvinių eitynių metu prieš nuotaką buvo nešama verpstė ir verpstukas (Вардиман 1990, 216–217). Slavų ir baltų kraštuose verpstė buvo laikoma svarbia jauniko dovana nuotakai. Prisipažindami meilę bulgarų jaunuoliai paduodavo merginai verpstuką ir vilnos, o ta, jeigu jam simpatizavo, truputėlį paverpdavo ir grąžindavo (Иванова, Маркова 1988, 142). Šiaurės Rusijoje vaikinai, norėdamas parodyti, kad mergina jam patinka, atskeldavo sau jos verpstės atskalėlę (Дмитриева 1988, 151–152). Bulgarų piršliai, lankydami pas merginos tėvus, rankoje laikydavo slyvos, vyšnios, eglės ar kt. šakelę, piršlės – verpstę su vilna (Иванова 1988, 143).

Bavarijoje (Vokietija) vestuvių metu buvo atliekamas šokis su verpste – *Kunkeltanz*. Pati tvirčiausia ir aukščiausia nuotakos draugė atnešdavo verpstę su įman-

triai supintu kuodeliu. Verpstė buvo papuošta ilgomis spalvotomis juostomis ir nusmailstyta verpstukais. Merginos įtempdavo juostas. Jaunieji ir svečiai šokdavo po šiuo juostų kupolu. Vėliau verpstę iškilmingai pastatydavo prie stalo šalia nuotakos (Филимонова 1989, 35).

Lenkijoje vestuvių metu nuotakai buvo duodama verpstė ir verpstukas, kad ji parodytų savo mokėjimą dirbti. Pasitikdami nuotaką jaunikiu namuose lenkai prie slenkščio, be kita ko, statydavo verpstę su kuodeliu. Nuotaka turėdavo ją padėti namuose į tinkamą vietą (Ганцкая 1988, 22, 27).

Šiaurės Sardinijoje (Italija) vestuvių dienos rytą buvo rengiamos apeiginės žirgų lenktynės, vadinamos *currit di la rucca* 'bėgimas su verpste'. Nuotaka, sėdėdama ant žirgo, rankoje laikydavo naują verpstę, papuoštą penkiomis spalvotomis juostomis. Dėl verpstės rungdavosi du raiteliai, po vieną iš jaunosios ir jaunojo būrių. Nugalėdavo tas, kuris prajodamas pagriebdavo iš jaunosios rankų verpstę. Nugalėtojas dovanų gaudavo vieną iš verpstę puošusių juostų. Paskui ši apeiginė verpstė ilgus metus buvo saugoma sutuoktinių šeimyninio guolio galvūgalyje (Красновская 1989, 125).

Verpstę ir verpstuką, kaip tradiciškai svarbias vedybinės magijos priemones, savo praktikoje sėkmingai naudojo ir žinoma žiniuonė Vanga. Štai ką savo atsiminimuose apie tai rašo jos dukterėčia Krasimira Stojanova: „Užkietėjęs viengungis vedė tik savaitei tepraėjus po to, kai jo motina atnešė pas Vangą, kaip buvo liepta, verpstę ir mažą račiuką, kuris prilaiko verpinį [verpstuko smagratį – J. V.]” (Stojanova 1988, 97).²²

Atrodo, kad vestuvinės verpstės simbolinis poveikis nesibaigdavo vien vestuvių apeigomis, o tęsdavosi ir toliau, galbūt kol jauna šeima susilaukdavo palikuonių. Apie svarbų simbolinį verpstės vaidmenį povestuviniame šeimos gyvenime galima spręsti kad ir iš tokio pasakojimo. Viename Šiaurės Rusijos Archangelsko srities kaimų jaunai motinai pagimdžius dukrą, kaimynai juokėsi iš jos vyro, sakydami: „Tavo žmona žengė su vyža” (taip sakoma, kai gimsta mergaitė). Tuomet vyras paprašė meistro pagaminti verpstę su tam tikra užuomina: ant verpstės nupiešti berniuką su raudonais marškinieliais ir juodais batukais, kad verpdama moteris jį nuolat matytų. Nes gimus sūnui, buvo sakoma: „Bateliu žmona žengė”. Paskui ta moteris ir pagimdė berniuką. (Дмитриева 1988, 151–152). Iš šio pasakojimo aišku, kad verpsčių simboliai nėra vien paprasta puošyba, o gali turėti labai konkrečią praktinę (maginę) paskirtį – daryti atitinkamą poveikį verpiančiajai.

Taigi vestuvinėse apeigose verpstė reiškėsi kaip viena

iš pasaulio medžio atmainų – gyvybės medis, simbolizuojantis visų pirma sėkmingą priešingų lyčių jungtį. Šiuo požiūriu suprantamas ir jau minėto vestuvinio sodo (papuošto medelio arba papuošalo iš šiaudų), kaip erdvinio pasaulio modelio, ritualinis vaidmuo vestuvių apeigose. Sodo, kaip ir apeiginės verpstės, ritualinė reikšmė jaunos šeimos gyvenime, greičiausiai, irgi nesibaigdavo vestuvėmis. Pavyzdžiui, Vokietijoje gegužės 1 jaunavedžiams statydavo „gegužės medį”, kuris likdavo stovėti, kol jiems gims pirmasis kūdikis. Jei šeima vaikų nesusilaukdavo, šis medis taip ir likdavo stovėti (Филимонова 1989, 39). Vokietijoje kai kur net iki XIX a. dar gyvavo paprotys tuoktis po galingu ažuolu, panašiai kaip Tacito laikais, kuomet tuokiamasi buvo po liepa (Филимонова 1989, 31). Panašiai, triskart apeidami apie ažuolą ar kitą šventą medį, tuokdavosi ir slavai (Гура 1995, 328; žr. Агапкина 1999a, 70).

Verpstės ir apeiginio medžio paralelės primena ir vilnos ant švento medžio vaizdinį. Gerai žinomas yra mitas apie argonautus, kurių tikslas buvo kaip tik aukso vilna nuo slibino saugomo medžio. Prancūzų antropologo A. Lebeuf nuomone, vilnos ant medžio vaizdinys turėtų būti labai archajiškas, nes priešistorinis žmogus būtent nuo medžių ir krūmų šakų pirmiausia rinkęs laukinių gyvūnų paliktus vilnos kuokštus.²³ Medžio, vilnos (arba kailio) ir gyvatės / slibino vaizdinių kompleksą V. Toporovas sieja su vaisingumu, geroje, palikuonių gausa (Топоров 1988b, 344).²⁴ Turint omeny verpsčių bei prieverpsčių dekore aptinkamus medžio ir gyvačių (S pavidalo figūros) simbolius, taip pat tai, kad kaimynų slavų tradicijose verpstukai patys prilyginami žalčiams bei gyvatėms (Павлова, Толстой 1995, 342; Гура 1997, 59, 287, 301, 341, 344, 346, 349, 358; Власова 2000, 73–74), verpstės su vilna ir su ja susieto verpstuko vaizdinys savaime primena „aukso vilną” ant gyvatės saugomo švento medžio. Jam artimas būtų ir bibliinis gyvatės saugomas Rojaus pažinimo medis, reikšmingas kaip tik Adomo ir Ievos jungtvių ir žmonių giminės pradėjimo kontekste.

Lietuvių tradicijose atsekama ir vilnos erotinė, vaisingumo simbolika. Etnografiniuose šaltiniuose pažymima, kad merginos bei jaunos moterys viešai gėdydavosi verpti vilną, verpdavo tik linus – vilną verpdavo vien vyresnės moterys (Skeirytė 1972, 179–180). Jaunavedžių lovon buvo dedama sauja vilnų, o sužieduotuvių metu piršlys kviesdavo nuotaką tokiais žodžiais: „Mamut, kur yra mergelė? Žalių rūtelių, linų žiedelių, avies gaurelių reikia!”. Rūta čia – gerai žinomas mergystės simbolis. Linas, lino žiedas,²⁵ panašiai kaip rūta, mena veikiau

jaunystę, mergystę, skaistybę, pasirengimą tekėti, o vilna – vaisingumą, reprodukciją, moterystę. Turint omenyje avikailio, išverstų kailinių ir apskritai gaurų, gauruotumo seksualinį simbolizmą, į vilną galima žvelgti tiesiog kaip į moterystės prado simbolį, kaip į savotišką „pirminę materiją“, telkiančią savy moteriškąsias kuriamąsias galias.²⁶ Taigi vilnos verpimas galėjo būti suvokiamas kaip ritualinis naujos gyvybės (kosminiu mastu – naujo pasaulio) kūrimo aktas.

Verpstė, būdama daiktinis pasaulio medžio simbolis ir savo dekoru perteikdama kosmoso struktūrą – kaip dangaus ir žemės skritulių (ratų) jungtį ant pasaulio medžio ašies, – tuo pačiu simbolizavo archetipinę dangaus ir žemės sąjungą, o tai reiškia – ir dieviškas „šventąsias jungtuves“ (ἱερόες γάμος), visų žemiškų jungtinių ir apskritai priešingų lyčių jungties provaizdį (Топоров, Мейлах 1988, 19; Левитан 1988, 422).²⁷ Štai kodėl verpstė laikyta iškalbinga vaikino dovana mylimajai (Čepaitienė 1992, 224–230; 2001, 182)²⁸ ir kodėl ji itin sureikšminama būtent piršlybų, vestuvių bei gimtųjų papročiuose bei apeigose.

Kaip įtaisas, skirtas prilaikyti verpiamam pluoštui, verpstė pagrindinio verpimo įrankio – verpstuko atžvilgiu dirbant teatliko pagalbinį vaidmenį. Pagrindinis ir pirminis verpimo darbo įrankis buvo verpstukas. Įdomių paralelių yra pastebėta tarp verpsčių skritulių ir archeologų aptinkamų VI–XII a. Rytų Lietuvos verpstukų smagračių ornamentavimo. Verpstukų smagračių šonai neretai buvo puošiami labai panašiai kaip ir verpsčių skritulių bordiūrai – priešingų krypčių linijomis užbrūkšniuotų trikampių arba kvadratų ornamentu (38 pav.) (Čepaitienė 2001, 146–149), o plokštumos – duobučių ornamentu arba iš centro sklindančiais spinduliais, neretai sudarančiais 4, 6, 8 stipinų ratą. Verpstukų su užmaunamais smagračiais konstrukcijoje taip pat galima išžvelgti priešingų lyčių jungties simboliką. Verpstuko smagratį galima suprasti kaip moteriškojo, o strėlės antgalio pavidalo šeiavą, ant kurios jis veriamas, – kaip vyriškojo prado simbolius.²⁹ Ištekinti iš vieno medžio gabalo, vientisi verpstukai pačia savo forma panėši į falą. Šiuo požiūriu, vertas dėmesio ir žodžių *verpstė* (dial. *varpstė*) bei *varpa* artimumas. Jie remiasi atitinkamai veiksmažodžiais *verpti* bei *varpyti*. *Verpti* – tai ne tik ‘sukant pluoštą daryti siūlus’, bet ir ‘skylę daryti, smeigti, skverbti’, ir ‘kasti, bedžioti’, ir pan. Savo ruožtu kartotinis tos pačios šaknies veiksmažodis *varpyti* reiškia ne tik ‘kasant purenti, judinti; skvarbyti; bedžioti’, apskritai ‘bedžioti, smaigstyti’ bei pan., bet ir (refl.) ‘vyniotis, raizgytis, suktis apie ką’. Taigi akivaizdus ir abiejų

prasminis ryšys. Savo ruožtu *varpa*, įprasčiausiomis reikšmėmis – ‘grūdų vaisynas’ bei ‘vyriškas lyties organas (penis)’, kartu yra ‘noragas’ bei ‘gražto smaigalys’ (LKŽ XVIII, 287–288, 292–293, 790–792; žr. Būga 1959, 398). Tos pačios šaknies ir žodžiai *verpetas*, *virpėti*, *varpas* bei kt., toliau giminiški veiksmažodžiui *verti* (Fraenkel 1965, 1201–1202, 1227, 1261).³⁰

Verpstuko falinį bei lyčių jungties simbolizmą patvirtina jo panaudojimas meilės magijos praktikoje, kur kaip tik ir buvo aktualizuojami verpstuko sukimosi, *verpeta-vimo* ir *verimo* judesiai. Neturėdamas, deja, šia tema lietuviškos medžiagos, pasiremsiu slavų duomenimis: 1) merginos *sukdavo* verpstuką norėdamos, kad vaikinai apie jas *suktųsi*; 2) *perverdavo* verpstuku kurmio širdį, sakydamos: „Kaip verpstukas *sukasi*, taip tegul *sukasi* N. (vaikino vardas) apie mane“; 3) norėdama pririšti prie savęs vyrą mėnesinių metu moteris toje vietoje, kur šlapinosis jos vyras, *įsmeigdavo* į žemę apverstą verpstuką, o pasibaigus mėnesinėms, vyrą „atridavo“ verpstuką žemėn įsmeigdama jau apatiniu galu; 4) moteris, įtarianti savo vyrą neištikimybe, verpstuku *išdurdavo* skylę saulėgražos žiedo vidury ir pro ją slapta žiūrėdavo į savo vyrą, tokiu būdu tikėdamasi jį susigrąžinti (Павлова, Толстой 1995, 341).

Verpstukų smagračiai su centre išgręžtomis skylutėmis šeiavoms ikišti tiek savo ornamentika, tiek forma savo ruožtu panėši į verpsčių skritulius su skylėmis smeigtukams, prilaikantiems verpalus, prakišti. Tad ir verpsčių bei prieverpsčių skrituliai galėtų būti siejami su vyriškojo ir moteriškojo pradų jungtimi. Nieko stebėtino, kad verpsčių skrituliai daugiausia interpretuoti kaip kosmologinės struktūros – kitame kontekste jie lygiai gali būti aiškinami ir kaip lytiniai simboliai.³¹ Ratus su skylė vidury ir analogiškus saulės disko atvaizdus autoriaus jau bandyta aiškinti kaip moteriškosios lyties – vulvos simbolius (Vaiškūnas 1992a, 142–143). Pavyzdžiui, kalbant apie Indiją, „skritulys su skylė vidury medžiotųjų visuomenėje, labai tikėtina, buvo Deivės motinos simbolis ir simbolizavo jos *yoni*“ (Chandra 1996, 66), t. y. vulvą.

Pagal mitinei pasaulėžiūrai būdingą makro- ir mikrokosminių struktūrų tapatumo principą, žmogaus ir kosmoso sandaros laikomos tapačiomis. Žmogus – tai miniatiūrinis kosmosas. Kaip tik todėl astraliniai, plačiąja prasme, – kosmologiniai simboliai gali būti projektuojami į žmogų (ir atvirkščiai). Savo ruožtu verpstė, dekoruota skrituliais su skylėmis centre, gali būti laikoma moteriškos lyties, paties moteriškumo simboliu. Tad neturėtų stebinti ir toks tarmiškas verpstės pavadinimas kaip *panelė* (Kairiūkštė 1970, 217).³² Be to, kai

verpiamas pluoštas tvirtinamas tiesiog prie moters apdaro, pats moters kūnas tarsi prilįgsta verpstei. Antai kai kuriose Anglijos vietovėse verpalai buvo tiesiog užkišami už verpėjos juostos ir verpta iš sterblės; Švedijoje verpalai tvirtinti tiesiog prie verpėjos dėvimo galvos raiščio ir pan. (Ercadh béan sí Padraic 2001). Verpstės kaip moteriškojo Prado simbolizmo kontekste aiškesnis ir dzūkų paprotys joti ant verpstės, norint užsitikrinti geresnį linų derlių.³³ Nors verpstės makrokosminės simbolikos santykio su žmogaus kūno, t. y. mikrokosmine, simbolika plačiau panagrinėti čia nėra galimybės, vis dėlto negalima nepaminti kai kurių verpstės dekoru elementų sąsajų su V tūkstantmečio pr. m. e. senosios Europos simboliais. Pavyzdžiui, Vengrijos teritorijoje aptiktose vazose su pavaizduotomis sėdinčiomis moterimis juosmens srityje matome juostas, užpildytas priešingomis kryptimis užbrūkšniuotais trikampiais (Gimbutienė 1996, 49–50, 19, 22 pav.). Šis ornamentas identiškas verpsčių skritulių bordiūrų, vidinių verpsčių pusių apatinės dalies (23: 2–3 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 40) bei kai kurių verpstukų smagračių šonų būdingiems ornamentams (pav. 40: 1), mūsų interpretuotiems simbolizuojant suartą žemę. Žemės, kaip moters, kaip motinos Žemynos, mitologijos kontekste suartos dirvos sugretinimas su moters lyties organu nėra netikėtas (ir, šiaip ar taip, plačiai žinomas kuo įvairiausiose pasaulio tradicijose). Galbūt ir kai kurie verpsčių koto viršaus bei galvos apatinės dalies ornamentai (užbrūkšniuoti skrituliai su duobute centre, trikampiai, rombai ir kt.) galėtų būti, be kita ko, ir *vulvos* simboliai (40: 3 pav.).³⁴ Kita vertus, nors ir rečiau, minėtose verpstės pozicijose pasitaiko ir į falo–vulvos kombinaciją panašių ornamentinių motyvų,³⁵ vėlgi aktualizuojančių verpstės vyriškojo ir moteriškojo pradų simbolizmą. Ilgiau nesustodami ties šiomis paralelėmis, išsakysime savarankiškų tyrimų reikalaujančią prielaidą 3 didžiuosius vertikalioje ašyje išdėstytus verpsčių skritulius, be kita ko, galėjus sietis ir su trimis žmogaus apdaro dalimis: 1) juosta, diržu; 2) antkakle; 3) galvos juosta, vainiku.

Verpėja, iš suveltų verpalų (chaoso, velniavos) ištempdama ir įsuktu verpstuku susukdama atskirą (diskretų) siūlą, simboliškai kūrė gyvybės giją, kurios kokybė lėmė būsimo gyvenimo kokybę bei trukmę (39, 40 pav.). Šiuo požiūriu, ne tik apeiginis, bet ir kasdienis verpimas aktualizuoja archajiškąjį provaizdį – dieviškąjį kūrimą, išlaisvinantį, išskiriantį iš pirmykščio „suvelto“ chaoso, „jovalo“ sudedamąsias pasaulio dalis bei paskui sujungiantį, būtent suaudžiantį jas į darnią visumą. Žmogus, kartodamas šį kūrimo veiksmą, kartu įprasmina savo buitį ir suteikia jai aukščiausią, kosminę vertę.³⁶

Verpstė, verpalai, verpstukas, verpėja mena pirminius, archetipinius provaizdžius, atitinkamai – pasaulio, gyvybės medį; pirminę materiją, amorfišką būsimo kosmoso medžiagą; žaltį kaip vyriškąjį kuriantįjį pradą; ir Deivę Verpėją, valdančią visą šį kūrimo vyksmą. Ir galbūt ne taip svarbu, ar šiuos archajiškus mitinius įvaizdžius bei su jais susijusius grafinius simbolius paveldėjome tiesioginio, nenutrūkstamo mūsų tradicijos perdavimo būdu, ar randame savy kaip įgimtas, iš kartos į kartą per tūkstantmečius įaugusias archetipines struktūras. Svarbiausia – pati galimybė suprasti jų perteikiamas prasmes ir taip patirti jų gelmę bei galią.

Milžiniška verpimo darbo svarba pirmykštės visuomenės gyvenime moters verpėjos stereotipą neišvengiamai turėjo iškelti ligi Deivės Kūrėjos vaizdinio. Tad ir T. Narbuto minėtos lietuvių deivės Verpėjos³⁷ autentiškumas, šiuo požiūriu, būtų neabejotinas. Priešingai, atrodytų keista, jei baltai ir, skyrium, lietuviai verpiančios deivės būtų nežinoję. Verpiančiosios deivės pagal reikšmę reikia ieškoti tarp aukščiausių baltų dievų.

Paskutiniaisiais savo gyvavimo amžiais tapusi vien gražiu, puošniu dovanojamu daiktu, o pastaruoju metu – jau tik suvenyru, verpstė slapta tebesaugo savo pirminę archajišką kosmologinę prasmę. Gaila, kad pats verpimo verpste bei verpstuku paprotys mūsų krašte baigia nunykti. Senieji merginos skaistumo, moters moteriškumo, dorybės ir darbštumo simboliai ilsisi muziejų fonduose. Verpimas verpste ir verpstuku, taip pat verpimas rateliu šiandien populiaramą atgauna Vakarų šalyse.³⁸ Ten leidžiamuose kataloguose galite išsirinkti ir įsigyti norimą verpstuką ar verpstę. Internetu bei literatūroje gausu pamokymų, kaip šiais įrankiais naudotis. Laikas ir mums atgaivinti šį iš protėvių paveldėtą darbą, ir ne tik kaip pramogą ar daiktinę mokymo priemonę, bet ir kaip savotišką dvasinės atgaivos būdą (prisiminkime patį sau audusį Mahatmą Gandį Indijoje), leidžiantį savo rankomis pajusti, kaip iš pirminės materijos tarp pirštų nyra susisukdama gyvybės gija, įaugsianti į būsimo darnaus pasaulio audinį.

Išvados

1. Pagrindinis verpsčių dekoru simbolis – segmentinė žvaigždė apskritime (ASŽ) laikytina kosmograma, išreiškiančia horizontalią kosmoso struktūrą, ir gali būti siejama su metiniu saulės judėjimu, stebimu sakralinio centro atžvilgiu. ASŽ, išreikšdama kardinalias metinio saulės judėjimo projekcijas į horizontalią žemės plokštumą, sudaro atitinkamą pasaulio erdvės ir laiko struktūrą.

Dėl to atskirais atvejais ASŽ gali simbolizuoti ir pačią saulę, dangaus šviesą, ištikus kalendorinius metus. Ap-skritai imant, verpsčių skrituliai laikytini abstrakčiais kosmoso darnos bei visų jo kūrybinių galių simboliais. Verpsčių ASŽ ir skritulių simbolikos analizė leidžia daryti prielaidą jų prototipą – ratą su išreikštu centru ir stipiniais galėjus būti pagrindiniu baltų, o gal ir indoeuropiečių kosmologiniu religiniu simboliu.

2. Verpstės simbolių visuma perteikia archajišką pasaulio sąrangos sampratą. Pasaulio sąranga perteikiama tame pačiame brėžinyje derinant jo atskirų sferų vertikaliuosius ir horizontaliuosius pjūvius. Dviejų arba trijų pasaulio sluoksnių horizontalieji pjūviai (ratai, skrituliai), „suverti“ ant vertikaliaos ašies, tuo pat metu išreiškia ir vertikalią, ir horizontalią kosmoso struktūrą. Vertikalioje verpstės plokštumos ašyje vaizduojamos žemės, dangaus ir dausų kosminės sferos, rečiau prie jų prijungiamas ir požemis. Kaip tarpininkai tarp dangaus ir žemės sferų, iškyla dangaus ir žemės skritulius tarpusavy jungiantys „žalčiai“. Dažnai visa ši struktūra aprėminama meandru, kuris atitinka pasaulį iš visų pusių supančius kosminius vandenius.

3. Verpstė, savo forma atkartodama medžio siluetą, jungiantį jos dekore vaizduojamas kosmoso detales į visumą, pati tampa svarbiu integruojančiu kosminiu simboliu. Tuo būdu net ir nedekoruota verpstė gali būti suvokiama kaip daiktinis kosmoso simbolis. Tai paaiškina, kodėl verpstė yra svarbus daugelio ritualų rykas.

4. Išreiškdamą archajišką makrokosmo (kosmologinę) struktūrą (priešingų visumos komponentų jungtį pagal „pasaulio medžio principą“), verpstė kartu atspindi ir esminių mikrokosminių (antropologinių) pradų – vyriškojo ir moteriškojo jungtį. Atskiruose kasdienybės kontekstuose (gimtųjų, piršlybų, vedybų papročiuose) verpstė, o kartu ir pats verpimas simbolizuoja būtent sėkmingą vyriškojo ir moteriškojo pradų jungtį kaip gyvybės palaikymo ir atsinaujinimo šaltinį.

5. Verpstės, verpalų, verpstuko, verpėjos ir paties verpimo simbolizmas savo ištakomis siekia pirminius kosmologinius bei kosmogoninius provaizdžius, atitinkamai – pasaulio, ar gyvybės, medį; pirminę materiją, amorfišką kuriamo kosmoso medžiagą; kosminį žaltį kaip vyriškąjį kuriantįjį pradą; Deivę Verpėją, valdančią ir prižiūrinčią šį nepaliaujamą pasaulio ir gyvybės pasaulyje kūrimą.

6. Verpsčių ir prieverpsčių dekoras, iki mūsų dienų išsaugojęs archajiškus priešistorinę mitinę pasaulėvoką atspindinčius geometrinius bei figūrinius simbolius, lietuviškas verpstes ir prieverpstes leidžia laikyti itin ver-

tingais ikonografiniais baltų, tuo pačiu – ir indoeuropiečių kultūros paminklais.

LITERATŪRA IR SANTRUMPOS:³⁹

- AHA – Antropology of Habitat and Architecture (AHA): Implosion / The Homepage on CD, Egenter AHA-2001-K-14, DOSFBT – Documentation Office for Fundamental Studies in Building Theory – Chorgasse 19, CH-8001 Zuerich. (Taip pat žr.: <<http://home.worldcom.ch/~negenter>>).
- Astramskaitė 1993 – Astramskaitė D. Vestimentarinis kodas lietuvių mitologijoje: linai ir lėmimai // Baltos lankos. - T. III. - Vilnius, 1993.
- Balys 1993 – Balys J. Lietuvių kalendorinės šventės. - Vilnius, 1993.
- BRMŠ II – Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, t. II: XVI amžius. Sudarė Norbertas Vėlius. - Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001.
- Būga 1959 – Būga K. Rinktiniai raštai. - T. II. - Vilnius, 1959.
- Carrasco, Sessions 1998 – Carrasco D., Sessions S. The Aztecs, People of the Sun and Earth. - Greenwood Press, 1998.
- Chandra 1996 – Chandra R. G. Indian Symbolism: Symbols as Sources of Our Customs and Beliefs. - Munshiram Manoharlal, 1996.
- ČDM – Lietuvių liaudies menas: Verpstės (Katalogas) / Sudarė A. Kargaudienė. - Kaunas: Kauno M. K.Čiurlionio dailės muziejus, 1989.
- Čepaitienė 1992 – Čepaitienė A. Rozetė lietuvių liaudies verpimo, skalbimo ir audimo įrankių ornamentikoje // Jaunųjų istorikų darbai: Respublikinės jaunųjų istorikų mokslinės konferencijos tezės 1984 m. gegužės 29. - V kn. - Vilnius, 1992. - P. 80–83.
- Čepaitienė 2001 – Čepaitienė A. Verpimas Lietuvoje: liaudies kultūros likimas // Lietuvių etnologija. - T. VIII. - Vilnius, 2001.
- Dusburgietis 1985 – Dusburgietis P. Prūsijos žemės kronika. - Vilnius, 1985.
- Egenter 1981 – Egenter N. The Sacred Trees Around Goshonai, Japan: A contribution of building ethnology to the subject of tree worship // Asian Folklore Studies. - XL-2. - Nagoya, 1981. - P.191–212.
- Egenter 1989 – Egenter N. The Master of the Wilderness, the Bear, lives in the upper Part of our Home: House and World-view of the Ainu // <http://home.worldcom.ch/~negenter/015AcrobatArchives/N_IntPublic/MasterOfWild.PDF>.
- Egenter 2001 – Egenter N. The Japanese house, Or why the Western architect has difficulties to understand it // AHA (Taip pat žr. <<http://home.worldcom.ch/~negenter/410Jap-HouseTxE1.html>>).
- Ercadh béan sí Padraic 2001 – Ercadh béan sí Padraic. Distaff // Kingdom of Ealdormere // <<http://www.ealdormere.sca.org/university/distaff.shtml>>.
- Erdész 1961 – Erdész S. The World Conception of Lajos Ami, Storyteller // Acta Ethnographica. - T. X. - 1961. - P. 327–344.
- Fraenkel 1965 – Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. - T. II. - Heidelberg, 1965.
- Gimbutienė 1994 – Gimbutienė M. Senovės simbolika lietuvių liaudies mene. - Vilnius, 1994.
- Gimbutienė 1996 – Gimbutienė M. Senoji Europa. - Vilnius, 1996.

- Gudjurgis 1970 – Gudjurgis A. Linų derliaus spėjimai // Kraštotyra / Red. B. Vaitkevičius. - Vilnius, 1970. - P. 249–257.
- Haavio 1979 – Haavio M. Mitologia fińska. - Warszawa, 1979.
- Johnston 1997 – Johnston B. Ir Manitu sutvėrė pasaulį: Odžibvių mitai ir vizijos // Liaudies kultūra. - 1997, Nr. 5, p. 59–65.
- Jucevičius 1959 – Jucevičius A. L. Raštai. - Vilnius, 1959.
- Kairiūkštytė 1970 – Kairiūkštytė K. Meniniai medžio dirbiniai ir tapyba Stakliškių, Skaudvilės ir Plungės apylinkėse // Kraštotyra / Red. B. Vaitkevičius. - Vilnius, 1970. - P. 212–225.
- LKŽ XVIII – Lietuvių kalbos žodynas. - T. XVIII. - Vilnius, 1999.
- LM – Lietuvių mitologija / Parengė N. Vėlius. - T. I. - Vilnius, 1995; T. II – 1997.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- MD – Lietuvių liaudies menas: medžio dirbiniai / Sudarė P. Galunė. - Vilnius: Valstybinė grožinė literatūros leidykla, 1956.
- Mironas 1939 – Mironas Č. Dvylika Rig-vėdo himnų. - Kaunas, 1939.
- Narbutas 1992 – Narbutas T. Lietuvių tautos istorija. - Vilnius, 1992.
- PK – Lietuvių liaudies menas: Prieverpstės (Katalogas) / Sudarė G. Daunienė. - Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2000.
- Razauskas 2000 – Razauskas D. Ryto ratų ritimai: Pagrindinio kosmologinio modelio rekonstrukcija su etimologiniais priedainiais. - Vilnius, 2000.
- Sakalauskas 1996 – Sakalauskas T. Regėjimų naktis: Poeto V. Mačernio gyvenimas ir vizijos. - Vilnius, 1996.
- Skairytė 1972 – Skairytė M. Audimas // Kernavė. - Vilnius, 1972. - P. 172–184.
- Slaviūnas 1955 – Slaviūnas Z. „Svodbinės rėdos“ pastabos ir paaiškinimai // A. Juška. Lietuvių svotbinės dainos. - T. II. - Vilnius, 1955. - P. 569–594.
- Sosa 1989 – Sosa J. S. Cosmological, symbolic and cultural complexity among the contemporary Maya of Yucatan // World archaeoastronomy: Selected papers from the 2nd Oxford International Conference on Archaeoastronomy Held at Merida, Yucatan, Mexico 13–17 January 1986 / Ed. A. F. Aveni. - Cambridge University Press, 1989.
- Stojanova 1988 – Stojanova K. Tiesos knyga apie Vangą. - Vilnius, 1988.
- Straubergs 1944 – Straubergs K. Latviešu tautas paražas. - Rīgā, 1944.
- Šmitas – Šmitas P. Latvių mitologija. - Vilnius: Aidai, 2004.
- Tumėnas 2002 – Tumėnas V. Lietuvių tradicinių rinktinių juostų ornamentas: tipologija ir semantika // Lietuvių etnologija. - T. IX. - Vilnius, 2002.
- UKM – Verpstės (Katalogas) / Sudarė E. Juodzevičienė, R. Gudyrienė. - Utena: Utenos kraštotyros muziejus, 2000.
- Urbanavičius 1987 – Urbanavičius V. Šventaragio slėnis: legendos ir faktai // Kultūros barai. - 1987, Nr. 12, p. 53–56.
- Vaiškūnas 1991 – Vaiškūnas J. Apie žvaigždžių simboliką baltų pasaulėžiūroje // Liaudies kultūra. - 1991, Nr. 2, p. 35–37.
- Vaiškūnas 1992a – Vaiškūnas J. Saulės ir Mėnulio simbolika baltų pasaulėžiūroje // Senovės baltų simboliai. - Vilnius, 1992. - P. 131–149.
- Vaiškūnas 1992b – Vaiškūnas J. Sodus ir Visata // Liaudies kultūra. - 1992, Nr. 4, p. 26–30.
- Vaiškūnas 2003 – Vaiškūnas J. Some aspects of Lithuanian folk observations of the sun during the summer solstice period // Calendars, Symbols, and Orientations: Legacies of Astronomy in Culture / Editors: M. Blomberg and others. - Uppsala, 2003.
- Vaiškūnas 2005 – Vaiškūnas J. Verpstė ir visata // Liaudies kultūra. - 2005, Nr. 1, p. 28–45.
- Vaitkevičienė 2001 – Vaitkevičienė D. Ugnies metaforos. - Vilnius, 2001.
- Vaitkunskienė 1992 – Vaitkunskienė L. Gintaras senovės baltų mene ir tikėjimuose // Iki krikščioniškosios Lietuvos kultūra: Istoriniai ir teoriniai aspektai. - Vilnius, 1992.
- Vėlius 1977 – Vėlius N. Mitinės lietuvių sakmių būtybės: laimės, laumės, aitvarai, kaukai, raganos, burtininkai, vilktakiai. - Vilnius, 1977.
- Vėlius 1983 – Vėlius N. Senovės baltų pasaulėžiūra. - Vilnius, 1983.
- Vyšniauskaitė 1994 – Vyšniauskaitė A. Lietuviai IX a.–XIX a. vidurio istoriniuose šaltiniuose. - Vilnius, 1994.
- Zamarovskis 1986 – Zamarovskis V. Hetitų imperijos paslaptys. - Vilnius, 1986.
- Агапкина 1999a – Агапкина Т. А. Дерево культовое // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в пяти томах / Под редакцией Н. И. Толстого. - Т. II. - Москва, 1999. - P. 67–70.
- Агапкина 1999b – Агапкина Т. А. Дерево плодое // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в пяти томах / Под редакцией Н. И. Толстого. - Т. II. - Москва, 1999. - P. 70–73.
- БЗЮЕ – Брак у народов Западной и Южной Европы / Ред. Ю. В. Иванова и др. - Москва, 1989.
- Ботвинник 1988 – Ботвинник М. Н. Омфала // МНМ. - Т. II. - P. 255.
- БЦЮВЕ – Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы / Ред. Ю. В. Иванова и др. - Москва, 1988.
- Вардиман 1990 – Вардиман Е. Женщина в древнем мире. - Москва, 1990.
- Власова 2000 – Власова М. Русские суеверия: Энциклопедический словарь. - Санкт-Петербург, 2000.
- Ганцкая 1988 – Ганцкая О. А. Поляки // БЦЮВЕ. - P. 8–32.
- Гура 1997 – Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. - Москва, 1997.
- Гура 1999 – Гура А. В. Знамя свадебное // Славянские древности. - Т. II. - Москва, 1999. - P. 344–347.
- Дмитриева 1988 – Дмитриева С. Н. Фольклор и народное искусство русских Европейского Севера. - Москва, 1988.
- Иванов 1974 – Иванов В. В. Опыт истолкования древнеиндийских ритуальных и мифологических терминов, образованных от *aśva* ‘конь’ (жертвоприношение коня и дерево *aśvattha* в древней Индии) // Проблемы истории языков и культуры народов Индии. - Москва, 1974. - P. 75–138.
- Иванов 1987 – Иванов В. В. Змей // МНМ. - Т. I. - P. 468–470.
- Иванов, Топоров 1970 – Иванов В. В., Топоров В. Н. К семиотике коровая в связи с происхождением коровяиных обрядов // Sign, Language, Culture. - The Hague-Paris, 1970. - P. 370–383.
- Иванов, Топоров 1987 – Иванов В. В., Топоров В. Н. Вайжгантас // МНМ. - Т. I - P. 209.
- Иванова, Маркова 1988 – Иванова Р., Маркова Л. В. Болгары // БЦЮВЕ. - P. 135–159.

- Кленгель-Брандт 1979 – Кленгель-Брандт Э. Путешествие в древний Вавилон. - Москва, 1979.
- Красновская 1989 – Красновская Н. А. Народы Италии // БЗЮЕ. - Р. 107–133.
- Левитан 1988 – Левитан Г. А. Священный брак // МНМ. - Т. II. - Р. 422.
- Митрофанова 1968 – Загадки / Издание подготовила В. В. Митрофанова. – Ленинград, 1968.
- МНМ – Мифы народов мира: Энциклопедия. - Т. I. - Москва, 1987, Т. II. - Москва, 1988.
- Павлова, Толстой 1995 – Павлова М. Р., Толстой Н. И. Веретено // Славянские древности. -Т. I. - Москва, 1995. - Р. 340–342.
- Постников 1986 – Постников А. В. Древнейшие карты и связь человека с природой // Историко-астрономические исследования. - Т. XVIII. - Москва, 1986.
- Розенфельд 1975 – Розенфельд Б. А. Астрономический труд Ал-Бируни «Книга вразумления начаткам науки звёзд» // Историко-астрономические исследования. - Т. XII. - Москва, 1975.
- Топоров 1988b – Топоров В. Н. Пряжа // МНМ. - Т. II. - Р. 343–344.
- Топоров 1988d – Топоров В. Н. Роза // МНМ. - Т. II. - Р. 386–387.
- Топоров, Мейлах 1988 – Топоров В. Н., Мейлах М. Б. Круг // МНМ. - Т. II. - Р. 18–19.
- Филимонова 1989 – Филимонова Т. Д. Немцы // БЗЮЕ. - Р. 5–43.

NUORODOS:

1. ČDM 10,34, 36, 49, 53,56,58,65,77a, 146 (MD18), 132 (MD 66), UKM 27a, 32, 38, 49). Tas pats pasakytina ir apie prieverpstes (PK 15, 27, 32, 48, 51, 172). Kai kurios iš jų tiesiog yra išdrožiamos kaip dekoratyviniai medžiai (PK 115, 134, 136, 137, 138, 148–171, 173–174).
2. Plačiau apie tai žr. pirmojoje šio straipsnio dalyje: Vaiškūnas 2005, 41.
3. ČDM 11a, 14–14a, 48, 37a, 64a.
4. Prieverpstės pasirodė kartu su verpimo rateliais. Rytų Europoje verpimo ratelis žinomas nuo XVII a. antrosios pusės. Lietuvoje jis paplito vėliau. Šiaurės, Rytų ir Pietų Lietuvoje dar ir pirmaisiais XX a. dešimtmečiais buvo verpiama verpste.
5. PK 33, 34, 38, 45, 57, 58, 59, 74, 75, 78, 79, 80, 83, 85, 87, 88, 97, 100, 101, 102, 112, 124, 126, 128, 129, 151, 152, 153, 185, 186, 187, 188, 196, 198, 204. Prieverpstėse, kaip ir verpstėse, „žalčiai“ vaizduojami ir apačioje (PK 7, 119), tačiau rečiau.
6. Žr. S pavidalo figūrų tiesioginį sugretinimą su vandens srovėmis: MD 324, 328 ir kt., taip pat žr. prieverpstes, kuriose S pavidalo figūros tiesiog dekoruojamos vandenį simbolizuojančiu meandru (PK 45, 83, 85, 128, 129, 153, 185, 186 ir kt., MD 311, taip pat verpstę ČDM 93), arba visą prieverpstės galvos plokštumą aprėminantis vandens meandras prieverpstės plokštumos apatinėje dalyje užsibaigia tartum dviem susipynusiom žalčių galvomis PK 7 (plg. panašius motyvus verpstėse ČDM 17, 20, 21).
7. Žr. išraiškingus S pavidalo figūrų atvaizdus (25 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 40) (ČDM 26a, 22), taip pat uždaros įgaubtos erdvės ornamentinius atvaizdus kai kurių verpsčių vidinės pusės apatinėje dalyje (23: 3, 4 pav. – žr. Vaiškūnas 2005, 40) (ČDM 28a, 43a, 64d, 80a, 96a; UKM 24a). Čia verta pridurti, kad į viršų išgaubti paviršiai natūraliai sietini su kalno, dangaus kalno vaizdiniu, o įgaubti paviršiai – su po kalnu esančios daubos bei požemio vaizdiniu. Būtent tokia prasme galima suprasti ir liaudies tikėjimus, draudžiančius dėti duoną arba šaukštą išgaubimu žemyn, taip pat aiškinimą, kad ragais į viršų (aukštelininkai) pasirodęs mėnulis yra mirtį pranašaujantis ženklas (Straubergs 1944, 42).
8. Stogastulpį primenančio stulpo siluetą aptinkame ir kitose verpstėse: ČDM 13, 22; UKM 11a, 17a, 27a, 38a; MD 9. Plg. prieverpstėje MD 189.
9. Įdomių samprotavimų apie stulpą ant kalno pateikia K. Bružas savo rankraštyje „Šarnelė: vietovardžiai ir orientyrai“: „Paskui – skridamas pro Kunigiškius, stabteli prie Stulpo kalno, kuris bestovys tarp trijų sodybų. (Tas kalnas pavadinimą, matyt, bus atsinešęs iš senosios gadynės – gal net iš pirmųjų bendruomenės laikų, kada sakraliniai stulpai su trimis kryžmomis žymėjo pasaulio ašį; tai buvusi aukų vieta, čia sudėdavę ožių, jaučių ir kitokių gyvulių kailius.)“ (cit. iš Sakalauskas 1996, 227).
10. ČDM 10, 23, 36, 49, 56, 58, 65, 98, 146 (MD 18); UKM 21, 32, 49. PK 15, 48, 51, 115, 120, 166–168, 170. MD 124–125, 141, 142, 170, 179–182, 184, 186, 188–198, 203–204, 210, 214–216, 235, 274, 370.
11. R. Mirono vertimas (Mironas 1939, 62–63). Nors T. Elizarenkovos šio stulpelio vertimas kiek skiriasi nuo R. Mirono vertimo, tačiau esmė išlieka: *Во время (обрядов) трикадрука он пролетает / Шесть широких (пространств); одно – это высокое. / Триштубх, гаятри, размеры / Все эти для Ямы сложены.* Nors T. Elizarenkova, pripažindama, kad šio himno žodis *trikadruga* lieka neaiškus, bando jį pateikti kaip kažkokios apeigos (šventės), susijusios su dieviško stiprybės gėrimo somos gamyba, pavadinimą, tačiau kitoje vietoje (I.32.3) jį irgi verčia pažodžiui būtent „trys indai“.
12. „Rigvedoje“ dangus ir žemė kartais vaizduojami kaip du indai arba du kaušai, suglausti atviromis pusėmis (X.44.8).
13. Kai kuriose prieverpstėse aplinkui horizontalią dangaus skliauto projekciją išdėstomos ne 2, o 4 S pavidalo figūros: PK 57 (plg. verpstėje ČDM 75). Kita vertus, nepaisant stogastulpių erdviškumo, neretai vis tiek vaizduojami tik 2 „žalčiai“ (žr., pavyzdžiui, Perkovskis 1999, 92: 6: 1 lentelė; 121: 36: 1 lentelė; 149: 64: 1 lentelė; 225; Gimbutienė 1994, 82–84, 126–128 ir pav.). Iš visko sprendžiant, dviejų S figūrų vaizdavimo tradicija sietina su binarines opozicijas išreiškiančių kosminių dvynių vaizdiniais ir laikytina archajiškesne už returnarę.
14. Apie karvojų kaip pasaulio medžio simbolį žr. Иванов, Топоров 1970.
15. Plg. verpsčių P motyvų ir jau minėtų įvairių tautų vertikalų simbolinių struktūrų viršuje iškeliamą medelį.
16. Viršutinėje verpstės galvos dalyje išraižytame „sodo“ kontūre, be žvaigždžių, dar galima įžiūrėti mėnulio (?) pjautuvus, paukštį (?) (34 pav.). Vestuvinėse dainose, apdainuojančiose „sodą“, kaip tik pabrėžiama, kad „sodas“ nėra tuščias, kad jame teka upės, teka saulė, matyti dangus, šneka paukščiai, auga miško uogytės, sodo obuolėliai, esąs sodininkas (Vaiškūnas 1992 b, 27).
17. Tokios kosmologinės schemas įtikinamumą sustiprina originali D. Razausko „pagrindinio kosmologinio modelio“ re-

- konstrukcija, kurioje, remiantis kalbotyros, analitinės psichologijos, tautosakos, mitologijos ir kt. duomenimis, parodoma rato, kaip visatos ir žmogaus santykį – tiksliau, žmogaus būties esmę visatoje – išreiškiančio archetipo, universalumas (Razauskas 2000).
18. Pavyzdžiui, iš 88-ių ČDM dviejų apskritimų formos ir dekoru prieverpsčių (PK 27–114) 55-iose vietoje trečio verpsčių skritulio arba P motyvo randame tikrai jo miniatiūrą, kartais virstančią tik nežymia geometrine užuomina; 32-jose virš dviejų skritulių jau nevaizduojama daugiau nieko.
 19. Plg. senovės graikų mitą apie tai, kaip Heraklis, išpirkdamas savo kaltes, turėjo parsiduoti Lidijos karalienės Omfalės vergijon ir ten kentėti vyrui baisų pažeminimą – dėvėti moteriškus rūbus, laikyti rankoje verpstę ir / arba verpstuką ir verpti, kai pati Omfalė tuo pat metu dėvėjo jam priklausantį liūto kailį ir rankose laikė jo kuoką (Ботвинник 1988, 255).
 20. Pasak L. Jucevičiaus, žmogaus likimo lėmėjų, *deivių valdytojų*, būta 7. Viena jų, *Verpiančioji*, verpė žmogaus gyvenimo siūlą (Jucevičius 1959, 82; LM I, 175). T. Narbuto liudijimu, prie danguje verpiančios deivės Verpėjos siūlo yra pritvirtinta gimusiam žmogui priklausanti žvaigždė. Netiesioginiu tokio išivaizdavimo patvirtinimu galėtų būti verpstukų smagračių – archeologinėje literatūroje vadinamų tiesiog verpstukais – ornamentika (Vaiškūnas 1991, 36). Apvalūs verpstukų smagračiai su skylutėmis centre ir išivaizduojamais iš centro sklindančiais spinduliais savaime mena dangaus šviesulius. Kalbant apie Verpėjos ryšį su žvaigždėmis, verta paminėti šio straipsnio autoriaus 1992 m. Kražių apylinkėse užrašytus žvaigždėvardžius *Verpėja*, *Trys seselės (Verpėjos)* (Vaiškūnas 1993, 338). Nors ankstesniuose istoriniuose šaltiniuose lietuvių deivė verpėja neminama, turint omeny verpiančių likimo deivių patikimą tipologinį kontekstą, neigti panašios deivės buvimą ir baltų tradicijoje būtų neatsargu.
 21. Tiesą sakant, ir pats mitinio medžio pavadinimas slavų tradicijoje kartais tiesiog susijęs su verpimu, kaip antai rusų mįslėse: *На горе Горенской стоит дуб Веретенской. Мимо дуба не пройти, не проехать ни царю, ни царице, ни красной девице, ни доброму молодцу* „Ant Kalnų kalno stovi Verpstinis ąžuolas. Pro ąžuolą nepraeis, nepravažiuos nei caras, nei carienė, nei gražioji mergelė, nei puikus jaunikaitis“ (mirtis); *Во поле полинском стоит дуб веретинской, бока пробить, ядра говорят* „Laukų lauke stovi verpstinis ąžuolas, šonai pramušti, viduriai kalba“ (varpinė) (Митрофанова 1968, 61, 149, Nr. 1644, 5025) ir pan.
 22. Už šią nuorodą esu dėkingas Sauliui Lovčikui.
 23. Žodinė informacija. Mintis išsakyta perskaičius šio straipsnio rankraštį 2002 m. rugpjūčio mėn. Kulionyse. Kadangi pati verpstė laikytina stilizuotu pasaulio medžiu, visiškai įmanoma kitados buvus verpimo tiesiog nuo švento medžio apeigą, verpalus tvirtinant ne prie verpstės, o būtent prie medžio. Gal būt kaip tik tokio vaizdinio reminiscencijas galima įžvelgti rusų mįslėse, mininčiose „verpstinį ąžuolą“ (žr. nuorodą 21).
 24. Plg. pietų slavų paprotį vestuvių išvakarėse skusti jaunąjį po vaismedžiu. Nukirptus jaunojo plaukus dėdavo ant vaismedžio šakų, kad jaunasis „santuokoje žydėtų“ ir susilauktų vaikų (Агапкина 1999b, 71).
 25. Šia proga galima pastebėti, kad ASŽ savo išvaizda labai artimas lino žiedui (taip pat rožei), gali tad būti artimos ir jų simbolinės prasmės. Rožė irgi buvo suvokiama ne tik kaip soliarinis, o ir kaip meilės, grožio, moteriškumo simbolis. Rožė, kaip žemiško jautrumo, aistros simbolis, labai populiaru buvo viduramžių kurtuazinėje literatūroje, europietiškoje meilės lyrikoje, XVI–XVII a. tai buvo tiesiog erotinė alegorija (Топоров 1988d, 386–387).
 26. Šiuo požiūriu, jaunų lietuvių merginų gėdijimąsi viešai verpti vilną, bet nesigėdijimą verpti linus, galima aiškinti būtent tuo, ir vilnos pluošto skirtingu simbolizmu. Galimas dalykas, kad šie skirtingi verpalai galėjo atstovauti atitinkamoms skirtingoms dievybėms. Užuominos apie tai esama Petro Dusburgiečio kronikoje (XIV a.), aprašant prūsų „stambeldystę, apeigas ir papročius“: „Moterys ir vyrai pratę verpti, vieni – linus, kiti – vilnas, žiūrint kas kaip įsitikinęs galėsias įsteikti savo dievams“ (Dusburgietis 1985, 89). Čia stebina tai, kad verpia ir vyrai – gal tai būtų galima aiškinti tuo, kad verpimo būta apeiginio. Verpalų pluošto simboliką apibendrinęs V. N. Toporovas irgi atkreipia dėmesį į skirtingą augalinio ir gyvulinio pluoštų verpimo reikšmę, nurodydamas, kad augalinio pluošto apdoravimo mitopoetiniai siužetai aktualizuoja pagrindinio mito motyvus, būtent mirštančio ir prisikeliančio dievo siužetą, o gyvulinio pluošto apdorojimas į pirmą planą iškelia būtent vaisingumo motyvus, susijusius su pasaulio medį saugančios gyvatės ar slibino įvaizdžiu (Топоров 1988b, 343–344). Taigi P. Dusburgiečio liudijimas išties laikytinas įtikinamu, o skirtingos rūšies verpalų apdorojimą galima laikyti komunikavimu su atitinkamomis skirtingomis dievybėmis, pavyzdžiui, Vaižgantu (linas) ir Velinu (vilna). Iš to, kas aukščiau pasakyta, galima spėti, kad pirmasis jų, be kita ko, galėjo sietis su priešvedybine, o antrasis su poveidybine sėkme bei vaisingumu (plg. latvių rašytojo Gupelio XVIII a. minimą latvių *Weizgants* kaip jaunavedžių, ypač nuotakų gerovės dievybę, nors ji, galimas dalykas, tėra „kabinetinės mitologijos“ vaisius, žr. Šmitas, 113–114; Иванов, Топоров 1987, 209). D. Astramskaitė-Vaitkevičienė linų dievo Vaižganto ryšiais su nuotakomis bei jų gerove neabejoja ir abstrakčiausia prasme jį laiko „perėjimo iš mirties į gyvenimą“ dievu, atsakingu už veiklos sferą, nusakomą „gyvenimo“, „dienos“, „saulės“ kategorijomis, priešpriešinant „mirčiai“, „nakčiai“ (Astramskaitė 1993, 116, 120, 129, 147). Tad labai įtikėtina, kad linų ir vilnos opozicija išties koduoja spėjama atitinkamą dievybių opoziciją: Vaižgantas (linai, gimimas, augimas, mergystė, diena, saulė ir t. t.) – Velinas (vilna, vaisingumas, branda, mirtis, naktis, mėnulis ir t. t.).
 27. Dviejų sukeistų žiedų – sujungtų ratų simbolis tebegyvoja ir šiuolaikinių vestuvių atributikoje. Analogišką vyriško ir moteriško pradų jungtį, pavyzdžiui, atspindėtų ir šalia kits kito sudėti astrologiniai Marso bei Veneros ženklai, kurių abiejų branduolį sudaro tie patys apskritimai.
 28. „Padovanoti naują verpstę merginai esą buvę tas pats, kaip ir paklausti, ar mylinti ir ar sutinkanti už jo tekėti“ (Čepaitienė 2001, 182).
 29. Plg. D. Razausko išvalgas apie lytinės jungties išraišką rato įvaizdžiu: „...Apibendrinant lytinės sueities vaizdinį, vyras it vyras ar varas (per)veria moterį – nelyginant ašis ratą. [...] Iš čia ir atitinkama lyčių simbolika; moteris be vyro – tai tekinis be ašies, be stebulės, mėsa be stuburo, paskydusi nepajėgi stovėti, drimbanti lyg medūzos drebučiai; o vyras be moters – tai stebulė be tekinio...“ (Razauskas 2000, 87).

30. Už konsultaciją šiuo klausimu bei daugelį kitų vertingų pastabų (tarp jų ir apie „verpstiškus“ mitinio medžio pavadinimus rusų mįslėse) dėkoju bičiuliui Dainiui Razauskui.
31. Pavyzdžiui, Žemė, Žemyna gali būti suvokiama ir kaip viena iš kosminių sferų, ir kaip moteriška deivė gimdytoja.
32. Vien jau verpstės kaip simbolinio Gyvybės medžio rekonstravimas ją leidžia susieti su moterimi, smulkiau apie tai žr. ИВАНОВ 1974, 75–91.
33. „Užgavėnėse vaikai joja ant verpstės, kad linai gerai augtų“ (Liškiava, Merkinė) (Gudjurgis 1970, 251). Kita vertus (atsižvelgiant ir į minėtą *verpstės* ir *varpos* etimologinę sąsają), verpstę galima įsivaizduoti ir kaip vyriško lyties organo simbolį. Tokia prielaida paaiškintų įsitikinimą linus gerai derant tada, kai ant verpstės per Užgavėnės važinėjančios būtent merginos (Balys 1993, 98). Tuo būdu verpstė vėlgi išskyla kaip vyriškąjį ir moteriškąjį pradus jungiantis simbolis.
34. Trikampiai: ČDM 24a, 34, 50; UKM 34a. Skrituliai su duobutėmis: ČDM 5a, 35a, 50a, 97a, Rombai: ČDM 71, 87; UKM 2a, 10a, 18a. Kvadratai: 89a, 89b. Kitokie: ČDM 6a, 34a, 58, 103a; UKM 50.
35. ČDM 91a, UKM 29a (plg. ČDM 69b, 97a).
36. Prisimintina, kad vidinė verpstės pusė, skirta vilnai tvirtinti, retai kada buvo ornamentuojama. Dažniau ornamentuota tik ta verpstės dalis, kuri matoma iš po kuodelio. Kartais verpstės vidinėje pusėje aptinkame tik savotiškas ornamento užuominas, škičius – nežymius skriestuvu įbrėžtus apskritimus (ČDM 103 a; UKM 5a, 7a, 35a), tarsi būtų ketinta pavaizduoti ornamentinį skritulį, tačiau tos minties atsisakyta. Tarsi ši ornamentą turėtų užbaigti pati verpėja, verpalų chaosą paversdama kosminiu siūlu.
37. Žr. 20 nuorodą.
38. Pavyzdžiui, JAV ūkininko sodyboje galite išsirinkti ir nusipirkti verpstuką ir verpstę atitinkamai už 8–40 USD ir 12–327 USD. Šiuos archajiškus įnagius galite nusipirkti ir per pačią moderniausią pirkimo priemonę – internetą. Leidžiama speciali literatūra, padedanti patiems išmokti verpti (žr., pavyzdžiui, „Dragon Fly“ sodybos interneto svetainę: <http://pweb.jps.net/~gaustad/index.html>).
39. Nuorodose į verpsčių katalogų (ČDM, PK, UKM) ir į albumo MD iliustracijas po šaltinio santrumpos nurodomas iliustracijos numeris, ne puslapis.

A distaff and the universe:

Representations of an ancient
cosmovision on Lithuanian distaffs

Jonas VAIŠKŪNAS

This paper analyses the meaning of the ornamentation of Lithuanian distaffs. A distaff is a wooden implement used for fixing the fibre spinning flax in hand-spinning (Fig. 1–2). The Lithuanian distaff is one of the oldest wooden tools with ornamental decoration. The present study refers to exhibits from Lithuanian museums in the 18th through 19th centuries. Stars having four, six and eight points prevail in the ornamentation of distaffs. Zoomorphic and floral motifs are also frequent. The author concludes that the composition

and the symbolic meanings of the motifs on distaffs represent an archaic scheme of the universe:

1. The dominant element in the ornamentation of the distaff is that of the segmented star in the circle reflecting a horizontal section of the Cosmos and thereby rendering the structure of the world in space and time. This symbol originally comes from the observation of the Sun motion in the period of a year with regard to the sacral centre. Due to this reason it is associated with the Sun, light and the solar year. On the whole, the circles on distaffs make up an abstract symbol of the cosmic harmony and all its creative powers. A thorough investigation into the symbolics of the circle with the segmented star and the circles of the distaff leads to the assumption that the prototype – the round with the expressed centre and the spokes might have been the major cosmologic religious symbol of the Balts and even the Indoeuropeans.

2. The whole of the symbols on distaffs convey an archaic perception of the world structure. The world structure is expressed by matching the vertical and horizontal projections in the same drawing. Horizontal sections of the two or three world layers are placed on the vertical axis thereby showing the vertical and horizontal structures of the world. The following horizontal layers of cosmos are depicted on the vertical axis: subterranean, earthly, heavenly and the uppermost paradise. Frequently the whole structure is framed by meanders symbolizing the cosmic waters around the world.

The general form of the distaff reflects the structure of the world. Its treelike shape contains an abundance of structurally integrated details that correspond precisely to the archaic cosmovision documented in other areas of Lithuanian folk culture. Because of this, even a most simple distaff with a reduced or complete lack of decorative motifs can be interpreted as a symbol of the cosmos. This explains the reason why the distaff is so important as a ritual attribute.

Within its archaic macrocosmic (cosmologic) structure the distaff becomes a representation of the convergence of the two essential microcosmic (anthropologic) natures – those of male and female. In separate contexts of daily life (instances of births, matchmaking and wedding customs) the distaff along with the spinning itself symbolize a successful junction of male and female natures as a source of maintaining and revitalizing the life.

Symbolism of the distaff, yarn, a spindle and the spinning itself in terms of their sources show links with the primal cosmologic and cosmogonic images, respectively – the tree of the world or the life; primal matter, amorphous matter of the world that is created, the cosmic grass-snake as the creating male nature; the Goddess Spinner who supervises and governs this continual creation of the world and the life in the world.

*Molėtų krašto muziejus, Inturkės g. 4, LT-33001 Molėtai;
Mokslininkų sąjungos institutas, Goštauto g. 11-466, LT-01108 Vilnius;
el. p. j.vaiskunas@mail.lt*

Gauta 2004 08 16, įteikta spaudai 2005 05 05